

Ewa Pawlak, Paweł Pawlak

Sprawozdanie z badań archeologicznych przy budowie obiektu
do prowadzenia działalności kulturalnej z towarzyszącą funkcją
gastronomiczną wraz z konserwacją kamiennych nawierzchni,
zagospodarowaniem i uzbrojeniem technicznym dziedzińca przed
Centrum Kultury „Zamek”

Poznań 2024

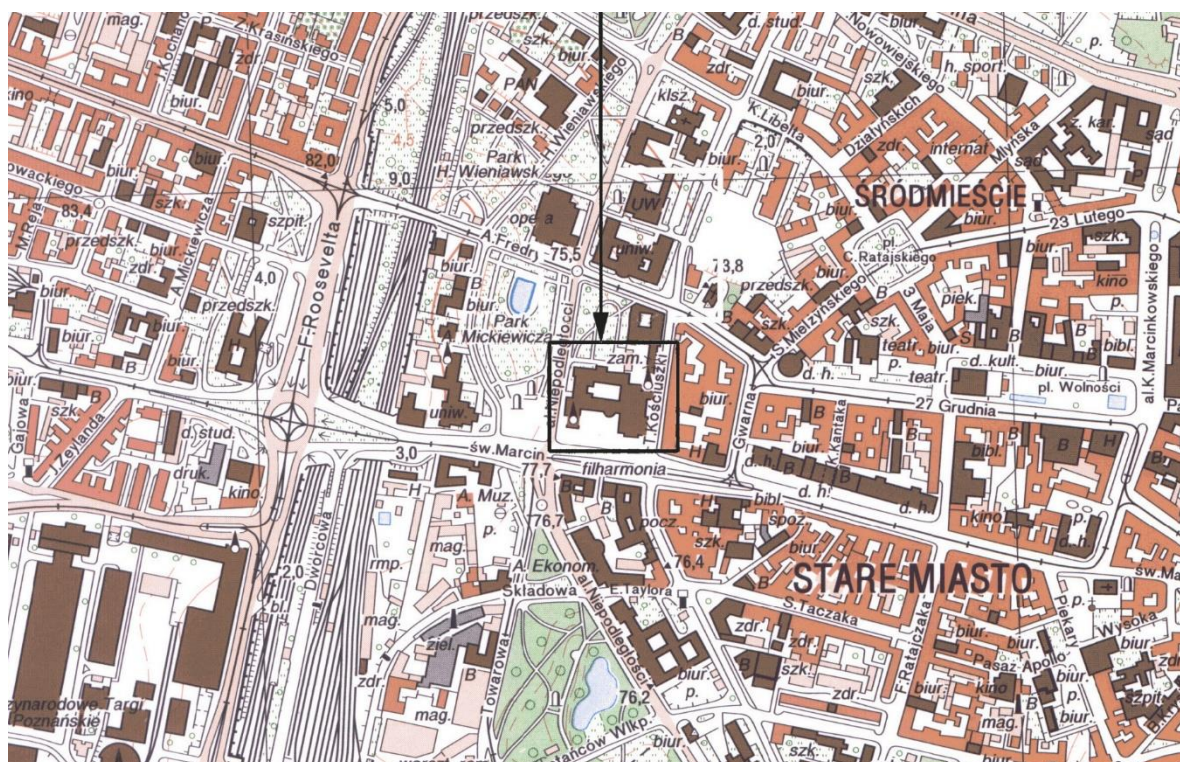
Sprawozdanie z badań archeologicznych przy budowie obiektu do prowadzenia działalności kulturalnej z towarzyszącą funkcją gastronomiczną, konserwacji kamiennych nawierzchni, zagospodarowaniu i uzbrojeniu technicznemu dziedzińca przed Centrum Kultury „Zamek”

W 2024 r. prowadzono badania archeologiczne towarzyszące pracom związanym z przebudową dziedzińca przed Centrum Kultury „Zamek”, które objęły budowę obiektu do prowadzenia działalności kulturalnej, infrastruktury technicznej i konserwację kamiennych nawierzchni.

Na prace te inwestor: Centrum Kultury „Zamek”, ul. Św. Marcin 80/82, 61-809 Poznań, otrzymał **pozwolenie nr 811/2023**, wydane przez Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu dnia **02.08.2023 r.**

Badania archeologiczne, realizowane równocześnie z pracami prowadzonymi przez wykonawcę robót budowlanych Zakładem Budowlano – Sztukatorskim. Konserwacja Zabytków Domanieccy, sp. z o.o., w 2023 i 2024 r., prowadził mgr Paweł Pawlak, ul. Jackowskiego 62/6, 60-553 Poznań.

Łączna powierzchnia prac wyniosła około 34 ary.

Ryc. 1. Położenie miejsca badań na podkładzie mapy 1:10 000

Teren objęty badaniami archeologicznymi, położony po południowej stronie CK „Zamek”, zamykają ulice Ratajczaka, św. Marcin i Aleja Niepodległości. Znajduje się on w zachodniej części jednej z głównych ulic miasta – ulicy św. Marcina. Jej początki związane są z traktem prowadzącym z poznańskiego grodu na zachód, przy którym w późnym średniowieczu (XV w.?) wzniesiono kościół pod wezwaniem św. Marcina dla funkcjonującej tu wcześniej osady, która wchodziła w skład najstarszej aglomeracji poznańskiej. Pomimo wczesnośredniowiecznej metryki osady świętomarcinińskiej, sąsiadującej przez wiele stuleci z miastem i wagi trasy łączącej je ze Śląskiem, ziemią lubuską i Niemcami (Wiesiołowski 2006, s. 11), współczesny zachodni odcinek ulicy został objęty zabudową dość późno. Dopiero w XVI w. w rejonie dzisiejszej ulicy Garncarskiej powstało podmiejskie osiedle nazywane Wymykowem, a w początku XVIII w. pojawiły się domy, które zasadniczo skupiały się po południowej stronie traktu (ryc. 2). Późniejszy rozwój zabudowy w tej strefie uniemożliwiał fortyfikacje, których pierścień otaczał Poznań przez ponad pół wieku. W ciągu ulicy, a jednocześnie w pasie umocnień twierdzy poligonalnej, wzniesiono główną bramę miasta, prowadzącą w kierunku Berlina. Po jej północnej stronie znalazły się umocnienia bastionu Tietzen, po południowej zaś kawaliera Stockhausen i dalej – bastion Colomb. Dość długo, do końca XIX w. (Pilarczyk 2006, s. 298), jedynym budynkiem w północnej pierzei ulicy w tym rejonie pozostawała Intendentura, wzniesiona w latach 1843-47.

Twierdza poligonalna, która utraciła znaczenie po wzniesieniu pierścienia fortów wokół Poznania, została ostatecznie rozebrana w początku XX w. Po zniesieniu fortyfikacji rozległy obszar po zachodniej stronie dawnej Ober Wall Strasse został przeznaczony pod nową, cesarską dzielnicę, której głównym elementem był zamek, wzniesiony według projektu Franza Schwechтена dla cesarza Wilhelma II w latach 1905-1910. Rozległe założenie o powierzchni 25 127,10 m² zbudowano na planie nieregularnego wieloboku. Od strony północnej towarzyszył mu prywatny ogród wraz z rosarium, natomiast od południa, wzdłuż głównej ulicy znajdował się utwardzony dziedziniec. W ciągu ponad stuletniej historii zaledwie dwukrotnie budowla została przebudowana. Po raz pierwszy, podczas II wojny światowej na potrzeby faszystowskich władz zmieniono wygląd wieży zegarowej, likwidując położoną w dolnej kondygnacji kaplicę nawiązującą do bizantyjskiej architektury sakralnej. W jej miejsce powstał gabinet przeznaczony dla Adolfa Hitlera, a od strony południowej dobudowano balkon. Wówczas wybito także nowe wejście od strony południowej do dawnej Sali Tronowej, która miała pełnić funkcję miejsca zgromadzeń. Kolejna, istotna zmiana ponownie dotyczyła wieży – po wojnie rozebrano jej najwyższą kondygnację, uszkodzoną ostrzałem podczas „wyzwolenia

miasta” w 1945 r. Zmiany funkcji tej okazałej budowli, począwszy od rezydencji cesarskiej, przez siedzibę Uniwersytetu Poznańskiego, a następnie centralne miejsce niemieckich władz okupacyjnych, Nowy Ratusz, Pałac Kultury po miejskie centrum kultury, pociągały za sobą każdorazowo przekształcenia dotyczące zarówno wystroju wnętrza, jak i sposobu zagospodarowania otoczenia.

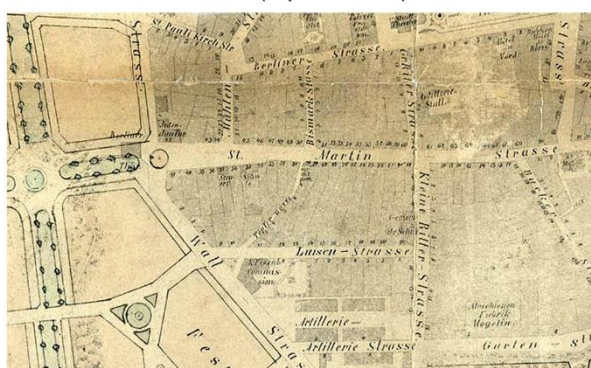
1. Plan von der Stadt Posen, 1772-1773 r.

2. Plan Poznania z 1785 r. (kopia z 1926 r.)

3. 1820 Plan von Posen und Gegend

4. 1890 r. Plan der Stadt Posen

5. Plan der Stadtbefestigung von Posen

6. 1911 r. Übersichts Plan der Residenzstadt Posen

Ryc. 2. Ulica św. Marcina na dawnych planach Poznania (1, 3 – Plany Poznania 2006; 2, 4, 6 – cyryl.pl)

Ryc. 3. Dziedziniec zamku cesarskiego; początek XX w. (?). Zdjęcie na kartonie ze zbiorów Aleksandra Przybylskiego

Badania archeologiczne prowadzone od 2024 do 2025 r. objęły jedynie tę część przewidzianych w projekcie działań, które łączyły się z ingerencją w podłoże. Ze względu na specyfikę realizowanej inwestycji prowadzono je równocześnie z pracami ekipy budowlanej. W przypadku odsłonięcia pozostałości dawnej zabudowy tego miejsca wstrzymano prace do czasu ukończenia dokumentacji.

Badaniom towarzyszyły poszukiwania prowadzone przy użyciu wykrywacza metali – dzięki zaangażowaniu Pana Aleksandra Przybylskiego pozyskano liczny zbiór zabytków metalowych, które znalazły się w nawarstwieniach zalegających na całej głębokości wykopów budowlanych. W odsłanianiu i dokumentacji reliktyw blokhauzu brał udział Pan Andrzej Gawlak. Dokumentację rysunkową i fotograficzną uzupełniają zdjęcia z dronu, wykonane przez Pana Piotra Krzemińskiego.

Podczas badań blokhauzu i Bramy Berlińskiej konsultowaliśmy się z Panami Jackiem Biesiadką i Przemysławem Maćkowiakiem.

1

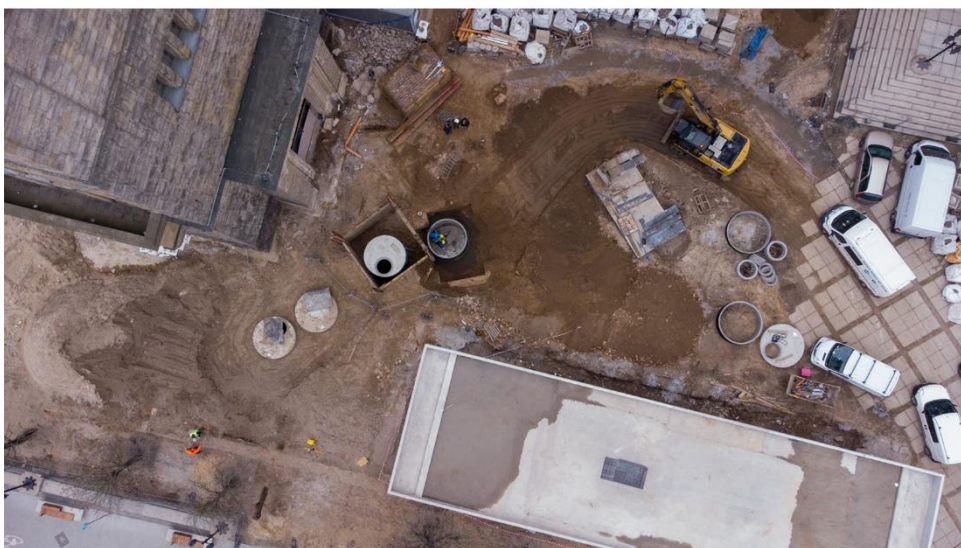
2

3

4

5

Ryc. 4. Poznań, dziedziniec Centrum Kultury „Zamek”. Początek prac i demontaż nawierzchni dziedzińca (1), poszukiwania z użyciem wykrywacza metali (2), nasypy widoczne w profilach wykopów budowlanych (3-4), widok ogólny na wykop. Fot. P. Pawlak (1-4), P. Krzemiński (5)

Istotną obserwacją, dotyczącą wszystkich wykonywanych w toku przebudowy dziedzińca wykopów, jest niemal zupełny brak stratygrafii. Jest on efektem licznych i co istotne

silnie ingerujących w podłoże inwestycji, począwszy od budowy fortyfikacji pruskich po budowę zamku cesarskiego. Oba przedsięwzięcia dzielił krótki okres i są one niezauważalne w zalegających tu nawarstwieniach. Niemal we wszystkich przypadkach na całej głębokości wykopów widoczne były piaszczyste nasypy, zawierające w niewielkim zakresie wtręty próchnicy; grubsze przewarstwienia szarobrunatnej próchnicy notowano jedynie lokalnie (ryc. 4: 4). W całości mieliśmy do czynienia z materiałem zasypiskowym, deponowanym w krótkim okresie na etapie rozbioru fortyfikacji – niwelacja wykopów pod umocnienia wymagała nawiezienia ogromnych mas ziemi, pochodzących zapewne z najbliższych okolic Poznania. Najniższa rzędna, którą odnotowano dla relikwów blokhauzu, wynosiła około 73,50 m n. p. m.¹, zatem różnica w odniesieniu do poziomu użytkowego z czasu budowy zamku wynosi niespełna 4 m. Daje to wyobrażenie o skali przekształceń krajobrazu dokonanych uprzednio przy budowie, a później przy likwidacji poznańskiej twierdzy.

Kolejne wykopy, związane z posadowieniem fundamentu zamku, czy też z przebudową z początku lat 40. XX w., ingerowały zatem wyłącznie we wtórne nasypy. Doskonałą ilustracją tych perturbacji jest materiał ruchomy – obecne tu są zarówno zabytki średniowieczne (denar jagielloński [ryc. 5: 1], ułamki późnośredniowiecznej ceramiki stalowszarskiej [ryc. 8: 1-2]), jak i XX-wieczne (fragmenty porcelany z wyposażenia zamku [ryc. 8: 4-5]). O ile część przedmiotów trafiła tu wraz z ziemią przeznaczoną do niwelacji terenu, to część niewątpliwie ma lokalne pochodzenie. Są to np. pruskie guziki wojskowe z charakterystycznym okręgiem na płaskim awersie (ryc. 7: 5, 6), kule do broni czarnoprochowej (ryc. 6: 9-10), czy też drobne elementy pochodzące z wyposażenia zamku lub należące do jego mieszkańców. Najprostsze i najgorsze jakościowo guziki zapewne należy przypisać setkom zatrudnianych tu robotników, którzy na przemian wznosili i rozbierali kolejne, symbolizujące pruską władzę budowle.

Podczas badań zadokumentowano relikty związane z twierdzą poligonalną (blokhauz i Brama Berlińska), zamkiem cesarskim i otaczającym go parkanem oraz elementy infrastruktury technicznej, powstałe w początku lat 40. XX w. Kolejne odkrycia zostały oznaczone na planie (ryc. 9). Zostaną one omówione w porządku chronologicznym.

¹ Niższą wartość – 73,00 odnotowano dla najniższej odsadzki fundamentu wieży zamkowej (nie uchwycono jego stopy).

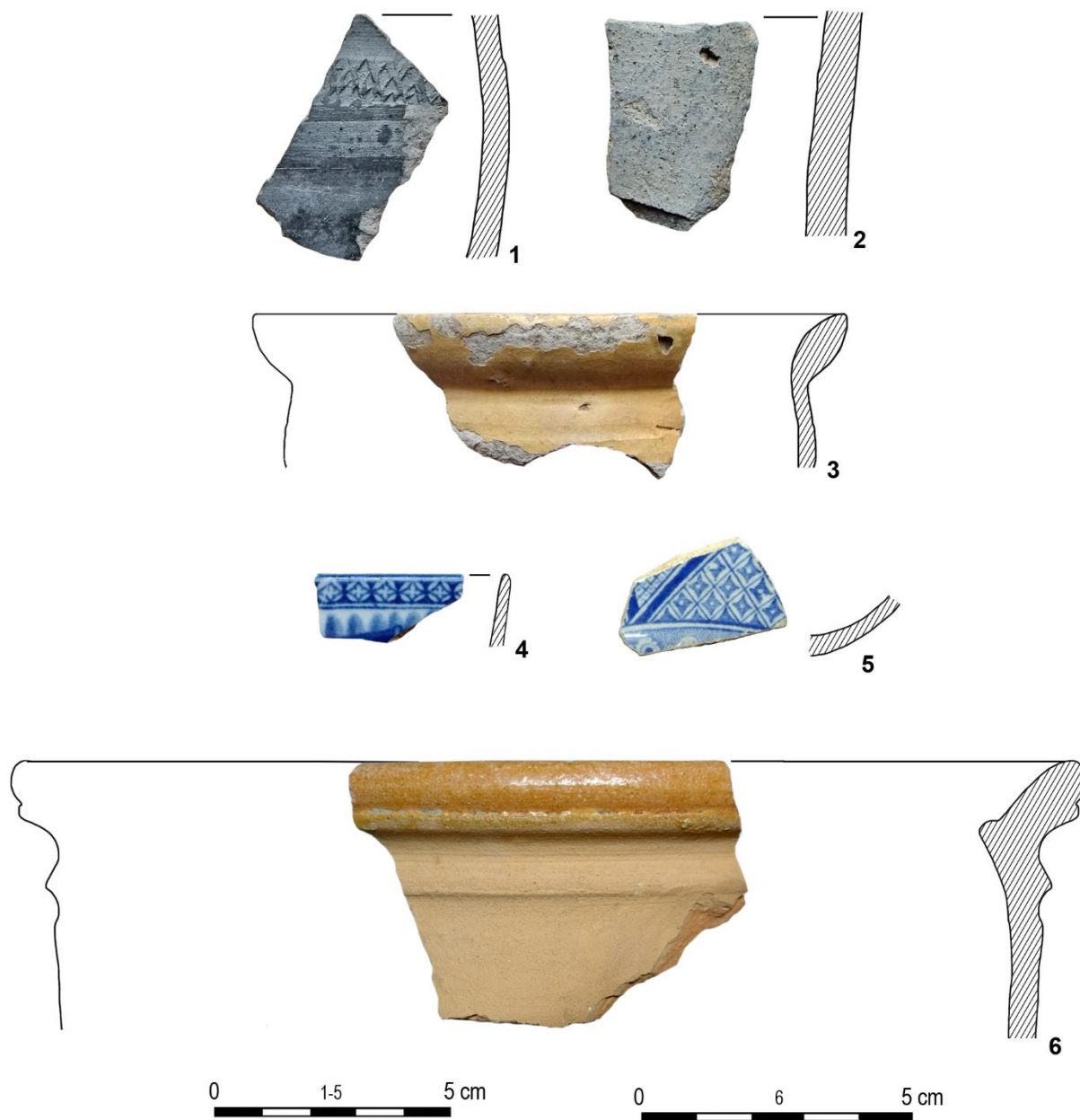
Ryc. 5. Poznań, dziedziniec Centrum Kultury „Zamek”. Wybór monet z badań archeologicznych: denar jagielloński (1), półtorak Zygmunta III Wazy, 1624 r. (2), szelągi koronne i litewskie Jana Kazimierza (odpowiednio 1661 i 1663: 3-4 oraz nieokreślona data emisji: 5-6), półgrosz Stanisława Augusta Poniatowskiego, 1768 r. (7) oraz pfennig, 1868 r. Fot. E. Pawlak, P. Pawlak

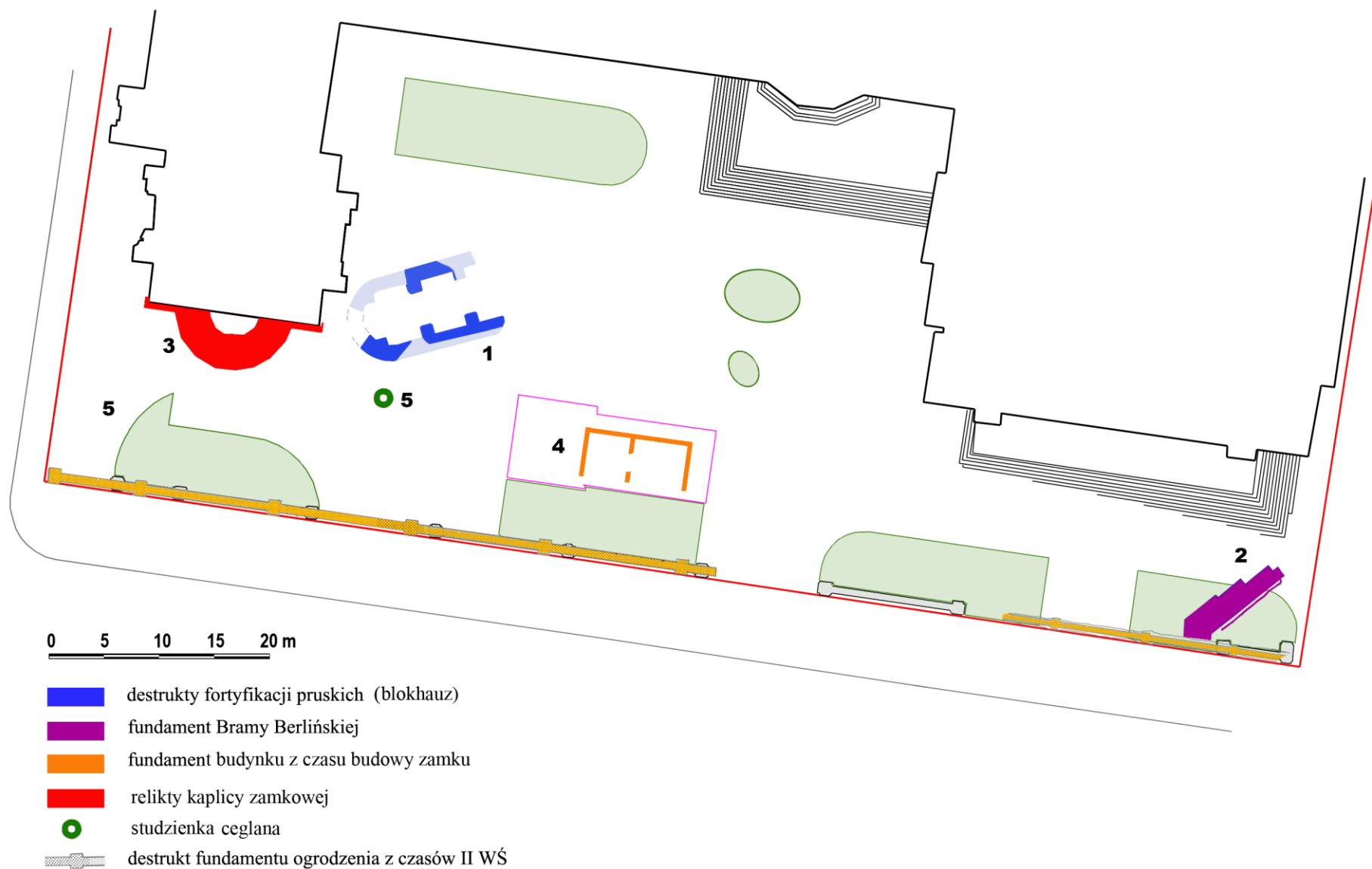
Ryc. 6. Poznań, dziedziniec Centrum Kultury „Zamek”. Zabytki metalowe z wykopów budowlanych. Fot., oprac. E. Pawlak

Ryc. 7. Poznań, dziedziniec Centrum Kultury „Zamek”. Wybór guzików z badań archeologicznych. Fot. E. Pawlak

Ryc. 8. Poznań, dziedziniec Centrum Kultury „Zamek”. Wybór ułamków naczyń z badań archeologicznych. Fot., oprac. E. Pawlak

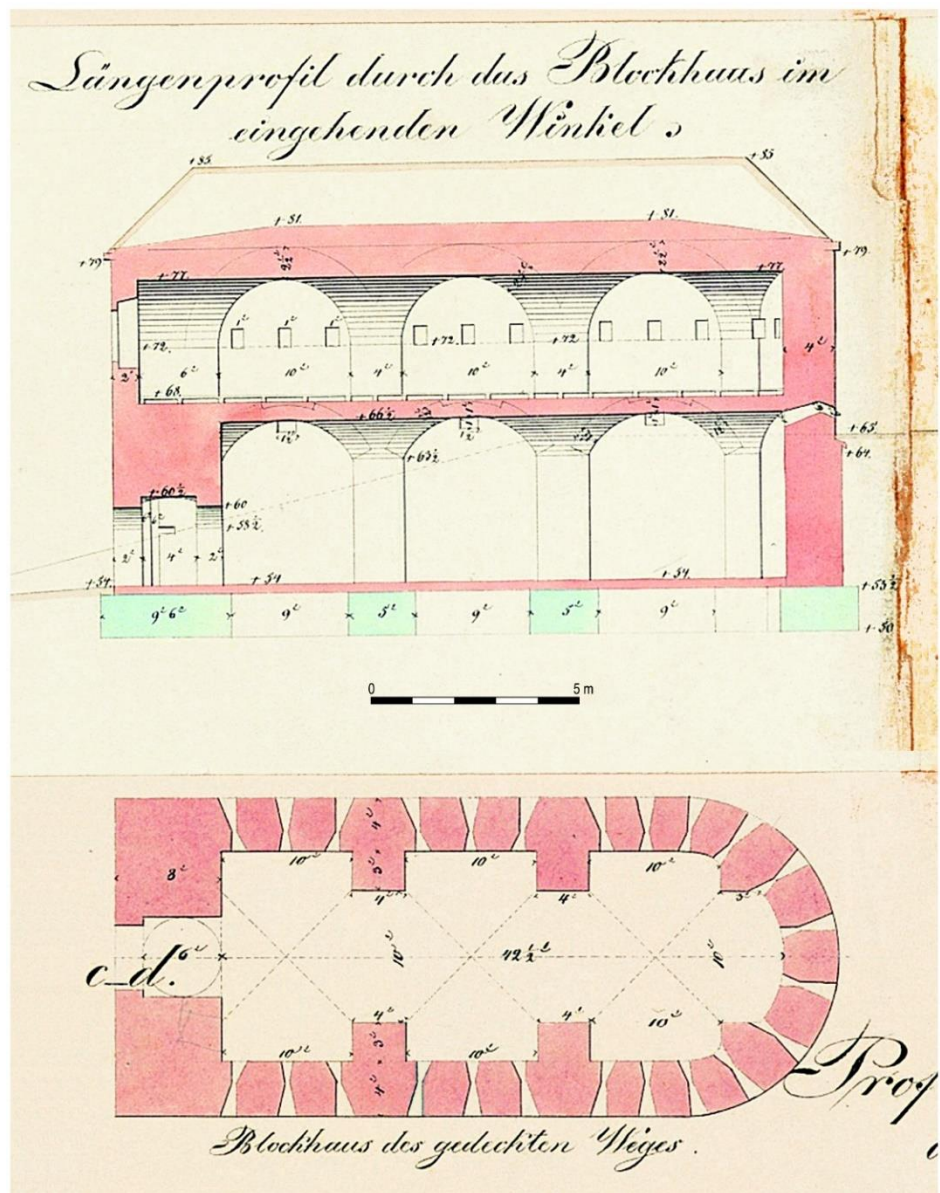
Ryc. 9. Poznań, dziedziniec Centrum Kultury „Zamek”. Lokalizacja obiektów odkrytych podczas badań archeologicznych. Oprac. E. Pawlak

BLOKHAUZ

W wykopach usytuowanych na wschód od wieży, przeznaczonych pod osadzenie zbiorników retencyjnych na wody opadowe, odsłonięto relikty XIX-wiecznej twierdzy poligonalnej. Blokhauz, który zachował się jedynie w partii przyziemia, położony był pierwotnie na południowym skraju Fortu V (Tietzen), (ryc. 10), wzniesionego w latach 1879-83, w drugim etapie budowy poznańskiej twierdzy.

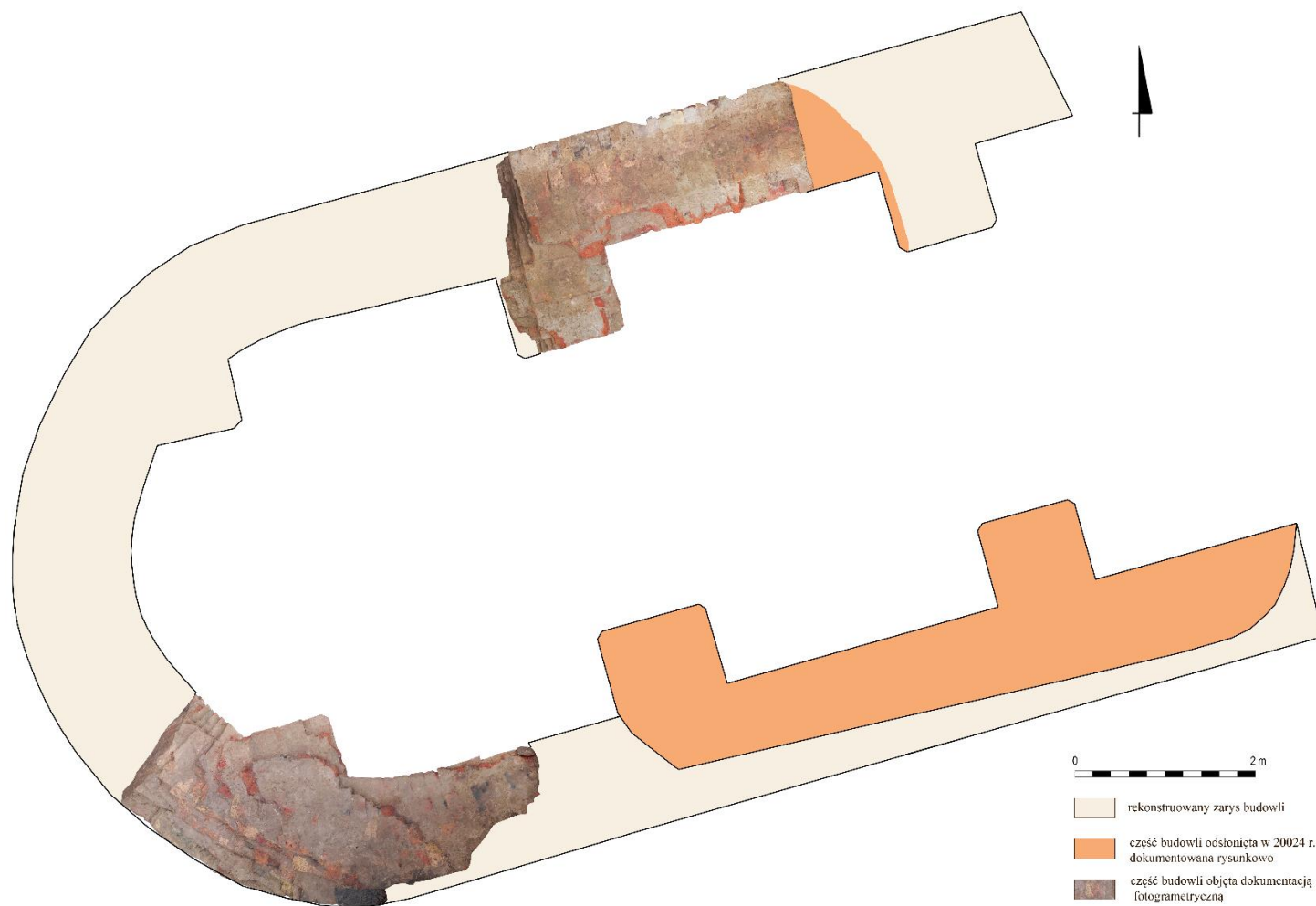
Na pozostałości murów natrafiono na głębokości około 3 m (74,50 m n. p. m.) poniżej współczesnego poziomu użytkowego. Mur południowy blokhauzu odsłonięto odcinkowo na długości 13,5 m (począwszy od czoła), natomiast północny – na długości 4,5 m. Ich grubość wynosiła ok. 1,25-1,27 m. Zachowała się jedynie południowa część czoła budowli i sądząc z jej usytuowania, jest to efekt wtórnej rozbiórki, dokonanej podczas budowy fundamentów wieży (pierwsza, do poziomu przyziemia, została przeprowadzona podczas likwidacji umocnień). Fragmentarycznie, w południowo-zachodniej części reliktyw, odsłonięto odsadzkę znajdującą się na poziomie 73,50 m n. p. m. Przy murze południowym, odsłoniętym na wysokość 1,2-1,7 m, od strony wewnętrznej, odkryto dwa filary przyścienne o wymiarach w przekroju poprzecznym ok. 1 x 1 m, które dzieliły przestrzeń blokhauzu na pomieszczenia (ryc. 10:1, 11, 13). Przy murze północnym, rejestrowanym na wysokości 1,2 m, jeden z filarów udało się odkryć w całości, natomiast drugi odsłonięto w niewielkim zakresie. Odległość dzieląca oba mury (która wyznacza szerokość pomieszczeń) wynosiła 5 m, natomiast odległość dzieląca filary (wyznaczająca długość pomieszczeń) – 3,12-3,14 m. W obrębie pierwszego pomieszczenia, na głębokości ok. 1,4 m poniżej korony muru, odsłonięto starannie opracowany łuk wejścia do lewego tunelu kontrminowego (dalszych prac zaniechano w tym miejscu ze względu na niebezpieczne warunki; ryc. 13: 4).

Blokhauz wykonany został z cegły zróżnicowanej pod względem wielkości oraz wypału. W partii licowej zewnętrznej jest to cegła cechująca się bardzo dobrym wypałem (budulec twardy o dobrej spoistości) barwy ciemnoczerwonej, natomiast w części środkowej muru odnotowano cegły gorszej jakości, o niejednolitej barwie (przeważnie kremowej, żółtej lub pomarańczowej) i większych gabarytach (o długości często 300 mm i niekiedy większej), (podobne zróżnicowanie materiału zaobserwowano także w poznańskiej Cytadeli; A. Bliski 2003, s. 42). Od strony wewnętrznej użyto cegły jednorodnej, o czerwonej barwie wypału, zbliżonej wielkością do cegły wypełniającej lico zewnętrzne. Spoiwo stanowiła biała zaprawa piaskowo-wapienna. Wewnętrzne ściany obiektu pokryte są białą farbą (olejną?). Projekt analogicznego blokhauzu w rejonie Bramy Berlińskiej, znany jest z archiwalnych planów (ryc. 10: 1).

2

Ryc. 10. Przekroje blokhausu (zbiory Geheimes Staatsarchiv, [Preußischer Kulturbesitz](#)) oraz jego położenie w odniesieniu do planu fortyfikacji pruskich (oprac. J. Biesiadka)

Ryc. 11. Poznań, dziedziniec Centrum Kultury „Zamek”. Blokhaus – rekonstrukcja blokhausu z oznaczeniem odsłoniętej części. Oprac. P. Pawlak

Ryc. 12. Poznań, dziedziniec Centrum Kultury „Zamek”. Relikty zachodniej części blokhauzu oraz fragment przejścia w ścianie południowej.
Fot. P. Pawlak

1

4

3

4

Ryc. 13. Poznań, dziedziniec Centrum Kultury „Zamek”. Relikty zachodniej części blokhauzu. Fot. P. Pawlak

Ryc. 14. Poznań, dziedziniec Centrum Kultury „Zamek”. Relikty blokhauzu (1-3, 5), cegła z sygnaturą cegielni w Żabikowie pochodząca z rozbiórki blokhauzu (4). Fot. P. Pawlak (1-3), A. Gawlak (4-5).

BRAMA BERLIŃSKA

Brama Berlińska powstała w latach 1843-1849, jako główna brama poznańskiej twierdzy. Została wbudowana w prawy bark Kawaliera Stockhausen, usytuowanego między Fortami IV (Colomb) i V (Tietzen), (Maćkowiak 2006, s. 312). Wiódł przez nią najważniejszy wówczas trakt prowadzący na Berlin i na Śląsk. Ze względu na małą przepustowość przebudowano ją już po kilkunastu latach. W latach 1867-1869 trójprzelotową bramę powiększono o czwarty przejazd, przeznaczony dla ruchu kołowego. Została rozebrana w 1901 roku.

Na pozostałości bramy natrafiono w południowo-wschodniej części dziedzińca, między parkanem a schodami przy głównym wejściu do CK Zamek, w rejonie skrzyżowania ulic św. Marcin i Kościuszki (ryc. 9, 18: 1). Jest to część muru oporowego skarpy wału, położony pierwotnie po północnej stronie przejazdu.

Zachowany odcinek ceglano-kamiennego muru, zorientowanego na osi północny wschód – południowy zachód, miał długość 10,68 m (ryc. 17, 18). Jego korona znajdowała się na głębokości ok. 1 m poniżej obecnego poziomu użytkowego (ok. 75,05 m n. p. m.). Około 0,8-0,9 m poniżej korony muru, wzdłuż południowo-wschodniego kamiennego lica, odsłonięto kamienną odsadzkę (zbudowaną z wyselekcjonowanych otoczków, rzadziej z łamanych kamieni), o szerokości ok. 0,35-0,4 m. Szerokość schodkowo poszerzającego się fundamentu była zróżnicowana: najmniejsza – ok. 1,1 m w części północno-wschodniej, największa – 2,55 m w części południowo-zachodniej, w sąsiedztwie bramy². Nie uchwycono stopy fundamentowej muru.

Północny skraj muru został skuty zapewne na etapie budowy schodów do głównego wejścia do Zamku w latach 40. XX w. Widoczny na wykonanych wówczas fotografiach dość głęboki wykop pod posadowienie schodów do głównego wejścia do zamku wymusił usunięcie kolidujących z budową relikwów fundamentu (ryc. 15:2).

Lico południowo-wschodnie powyżej odsadzki stanowią wieloboczne (zwykle pięcioboczne) ciosy granitowe, ściśle dopasowane, tworzące litą, starannie opracowaną okładzinę³. Lico przeciwległe (północno-zachodnie), od strony wału, wykonane zostało z cegieł przeważnie barwy żółtej, o zróżnicowanej twardości, wytworzonych w cegielni w Żabikowie. Pokrywała je warstwa izolacyjna w postaci smoły lub preparatu na bazie smoły. Wnętrze muru wypełnione zostało cegłą o barwie żółtej (w tym ceglanymi gzymsami zachowanymi w całości lub we fragmentach; ryc. 19) oraz pomarańczowej/czerwonej.

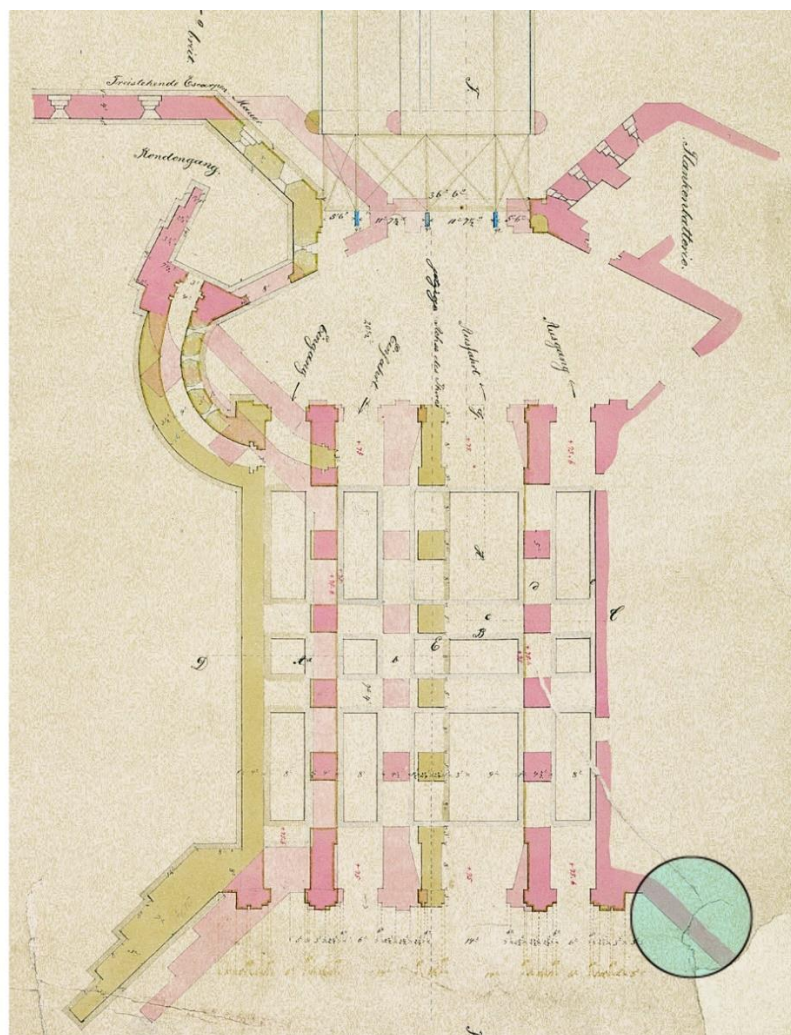
² Wartości te odnoszą się do górnej partii muru i nie uwzględniają szerokości odsadzki.

³ Cokół bramy zbudowano z ciosów o licu prostokątnym (Maćkowiak 2006, s. 319).

Istotnym elementem odnotowanym podczas prac w 2024 r. było miejsca styku muru oporowego z główną bryłą przepustu, który umożliwia precyzyjne odniesienie dawnych planów do współczesnej topografii Poznania.

Ryc. 15. Fotografie Bramy Berlińskiej w wersji po przebudowie w latach 1867-1869 i podczas rozbiórki w 1901 r. (1 - cyryl.poznan.pl; 2-3 – dostęp publiczny)

1

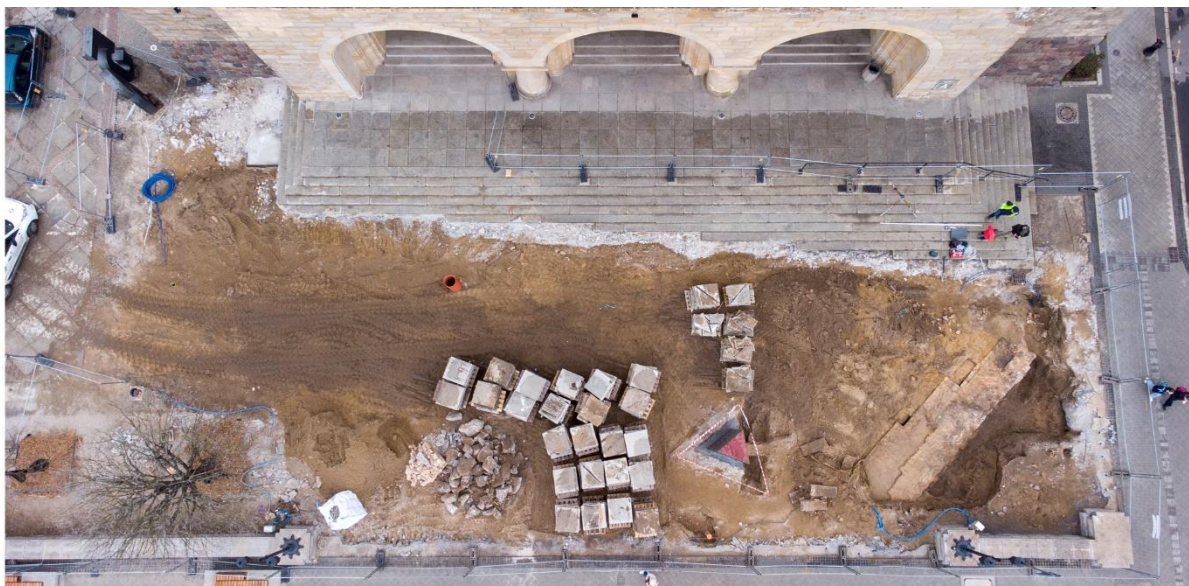

2

Ryc. 16. Poznań, dziedziniec Centrum Kultury „Zamek”. Rzut Bramy Berlińskiej – stan przed przebudową i po przebudowie (zbiory Geheimes Staatsarchiv. [Preußischer Kulturbesitz](#)) oraz fotografia z początku lat 40. XX w. przedstawiające przebudowę głównego wejścia do zamku (zbiory Biblioteki Uniwersyteckiej UAM)

Ryc. 17. Poznań, dziedziniec Centrum Kultury „Zamek”. Relikty Bramy Berlińskiej: rzut (1), lico południowo-wschodnie (2), przekrój pionowy (3). Oprac. P. Pawlak

1

2

3

4

Ryc. 18. Poznań, dziedziniec Centrum Kultury „Zamek”. Widok na relikty bramy z lotu ptaka (1); widok na licowanie i odsadzkę fundamentu (2-3) oraz zachowana korona muru (4). Fot. P. Krzemiński (1), P. Pawlak (2-4)

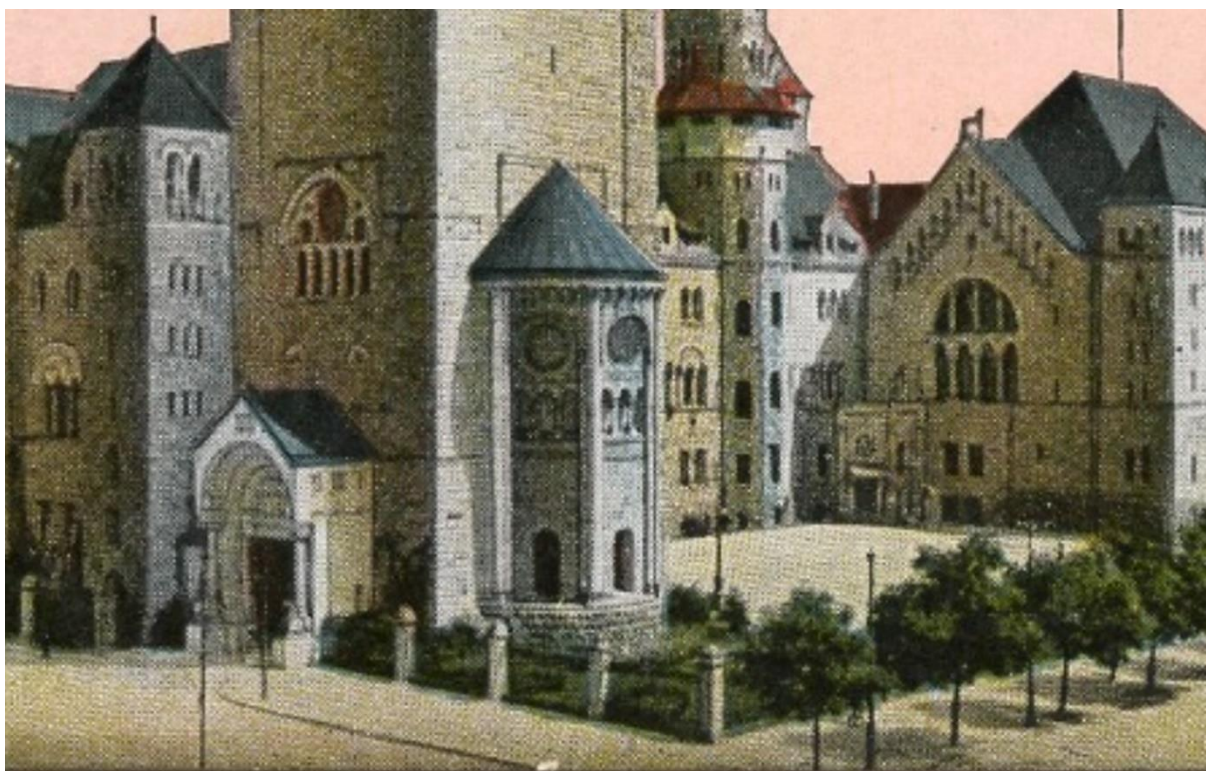

Ryc. 19. Poznań, dziedziniec Centrum Kultury „Zamek”. Lico wschodnie muru oporowego oraz użyty materiał budowlany. Fot. P. Pawlak

KAPLICA ZAMKOWA

Kaplica służąca osobistej dewocji rodziny cesarskiej została wzniesiona na wzór XII-wiecznej kaplicy w Pałacu Normanów w Palermo. Bogaty wystrój, sfinansowany z własnych środków cesarza, odwoływał się do wzorców sztuki bizantyjskiej schyłku antyku i wczesnego średniowiecza – do wymienionego już Palermo oraz Rawenny i Akwizgranu. Mury apsydy posadowiono na cokole wyniesionym ponad poziom użytkowy dziedzińca, który podkreślał sakralną funkcję obiektu (ryc. 20).

Kaplica została oddana do użytku w 1913 r., a na uroczystość poświęcenia przybył osobiście cesarz Wilhelm II. Wkrótce po wybuchu II wojny światowej podjęto decyzję o jej zburzeniu.

Ryc. 20. Kaplica zamkowa – fragment pocztówki z 1917 r. (dostęp publiczny)

Na wielobocznie opracowany fundament apsydy kaplicy natrafiono przy południowej ścianie wieży zamkowej, na głębokości około 0,7 m poniżej współczesnego poziomu użytkowego⁴ (rzędna stropu wynosi 76,60 m n. p. m.). Od strony zewnętrznej miał zarys ośmioboczny (powtarzany na poziomie kolejnych odsadzek), natomiast od strony wewnętrznej – sześcioboczny. Wymiary zewnętrzne (rozpiętość) mierzone w stropie, wzdłuż obecnej

⁴ Powyżej znajdowała się młodsza, zbrojona wylewka betonowa o grubości ok. 0,4-0,5 m.

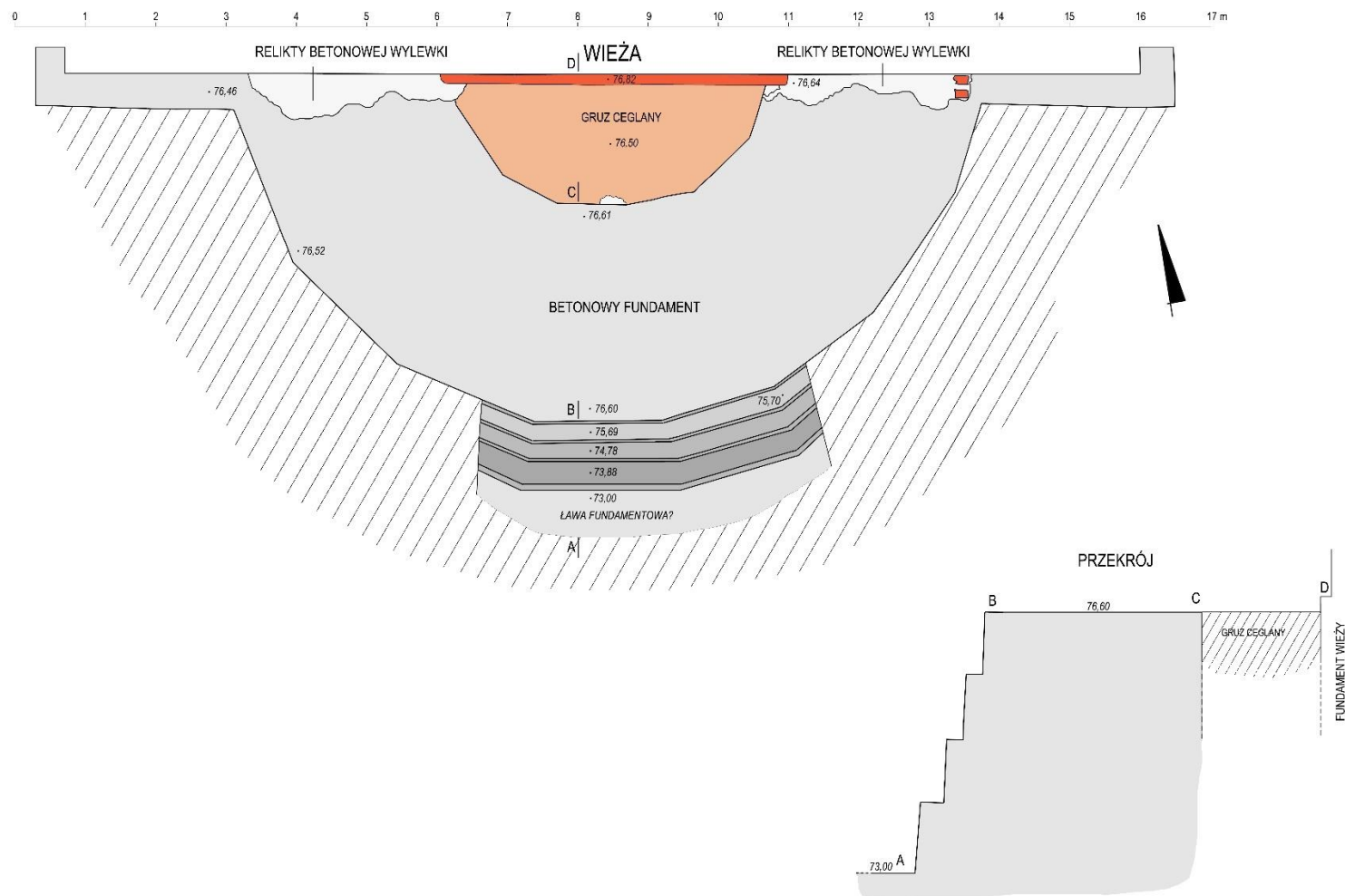
ściany wieży zamkowej, wynoszą 10,6 m oraz maksymalnie 4,8 m w najdłuższej osi poprzecznej (na linii S-N); grubość odnotowana na tym samym poziomie wynosi około 3 m (maksymalnie 3,1 m). Od strony zewnętrznej widoczne były negatywy desek tworzących szalunek (ryc. 23: 3).

Po południowej stronie fundamentu wykonano przy pomocy sprzętu mechanicznego sondaż na głębokość 3,7 m (ze względu na nasypowy, mało stabilny charakter zalegających tu nawarstwień, czas i zakres badań ograniczano tu do minimum). W granicach sondażu odsłonięto cztery równomiernie rozmieszczone odsadzki, z których najniższa znajdowała się na poziomie 73,0 (3,6 m poniżej zachowanego stropu fundamentu). Szerokość trzech górnych odsadzek zawiera się w granicach 0,2-0,3 m, natomiast szerokość najniższej, odsłoniętej w najmniejszym zakresie, wynosi przynajmniej 0,65 m. Prawdopodobnie najniższa z odsadzek wyznacza górną partię stopy fundamentowej.

W przestrzeni dzielącej wewnętrzne lico fundamentu od fundamentu wieży zamkowej odnotowano do głębokości ok. 0,7 m luźne zasypisko w postaci gruzu ceglanego pochodzącego zapewne z rozebranych partii absydy.

Ryc. 21. Widok od strony południowej na fundament absydy po likwidacji kaplicy i w 2024 r. (1 – zbiory Biblioteki Uniwersyteckiej UAM; 2 – fot. P. Pawlak)

Ryc. 22. Poznań, dziedziniec Centrum Kultury „Zamek”. Rzut fundamentu apsydy kaplicy i przekrój pionowy. Rys. E. Pawlak, oprac. P. Pawlak

1

2

3

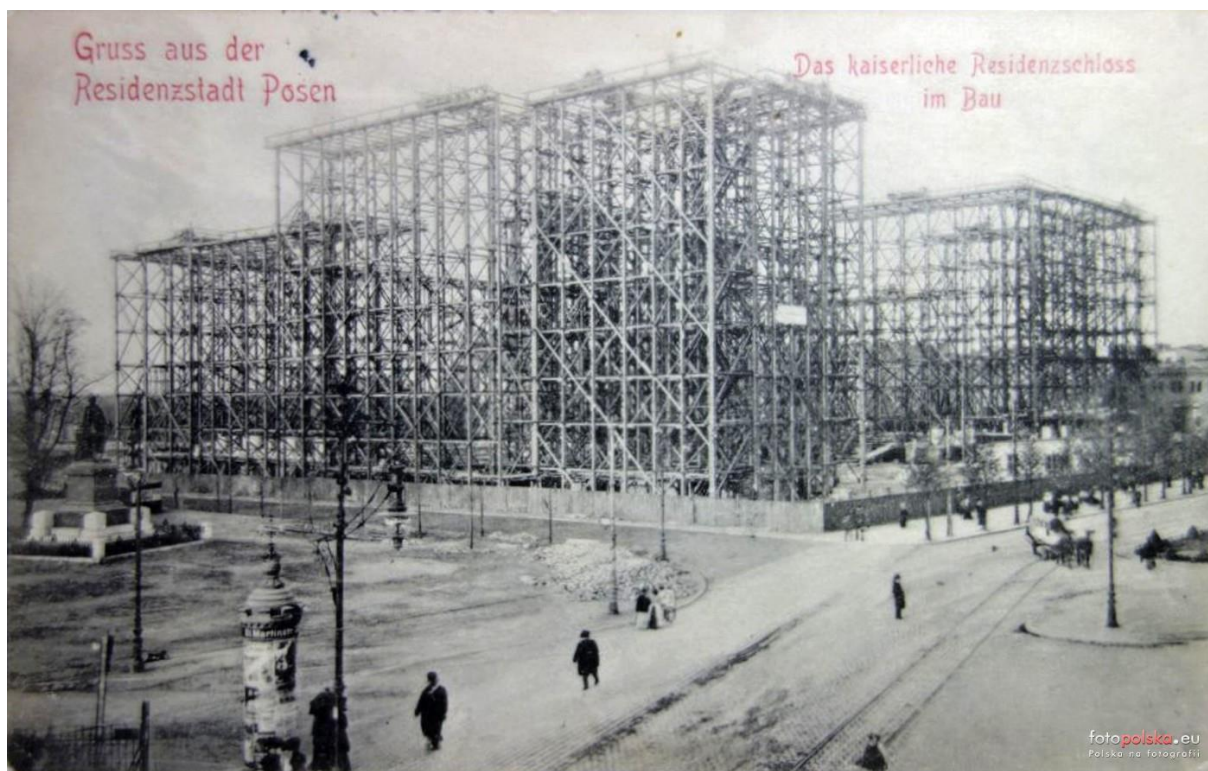
4

Ryc. 23. Poznań, dziedziniec Centrum Kultury „Zamek”. Fundament apsydy kaplicy zamkowej z początku XX w. Fot. P. Pawlak

BUDYNEK Z CZASU BUDOWY ZAMKU CESARSKIEGO

Na pojedynczych fotografiach dokumentujących budowę zamku uwieczniony został niewielki budynek, położony w południowej części dziedzińca. Tymczasowa konstrukcja powstała, jak się wydaje, wyłącznie na potrzeby budowy i po jej zakończeniu została rozebrana⁵. Słabo widoczny za drzewami zarys nie pozwala na szersze dywagacje – od ulicy znajdują się dwa okna, całość zaś wieńczy płaski dach (ryc. 24).

Na relikty tego budynku natrafiono podczas prac poprzedzających budowę obiektu do prowadzenia działalności kulturalnej. W obrębie wykopu budowlanego odsłonięto fundamenty ścian wschodniej, północnej i zachodniej, o wymiarach 9,75 x >4,5 m, zbudowane z cegieł związanych piaskowo-wapienną zaprawą (ryc. 25). Fragmentarycznie była czytelna podwalina pod ściankę dzielącą budynek na dwa pomieszczenia o długości około 3,8 (w części zachodniej) i 4,8 m (w części wschodniej). Całość była osadzona w przemieszanych piaszczystych nasypach, z których pochodzi większość materiału ruchomego.

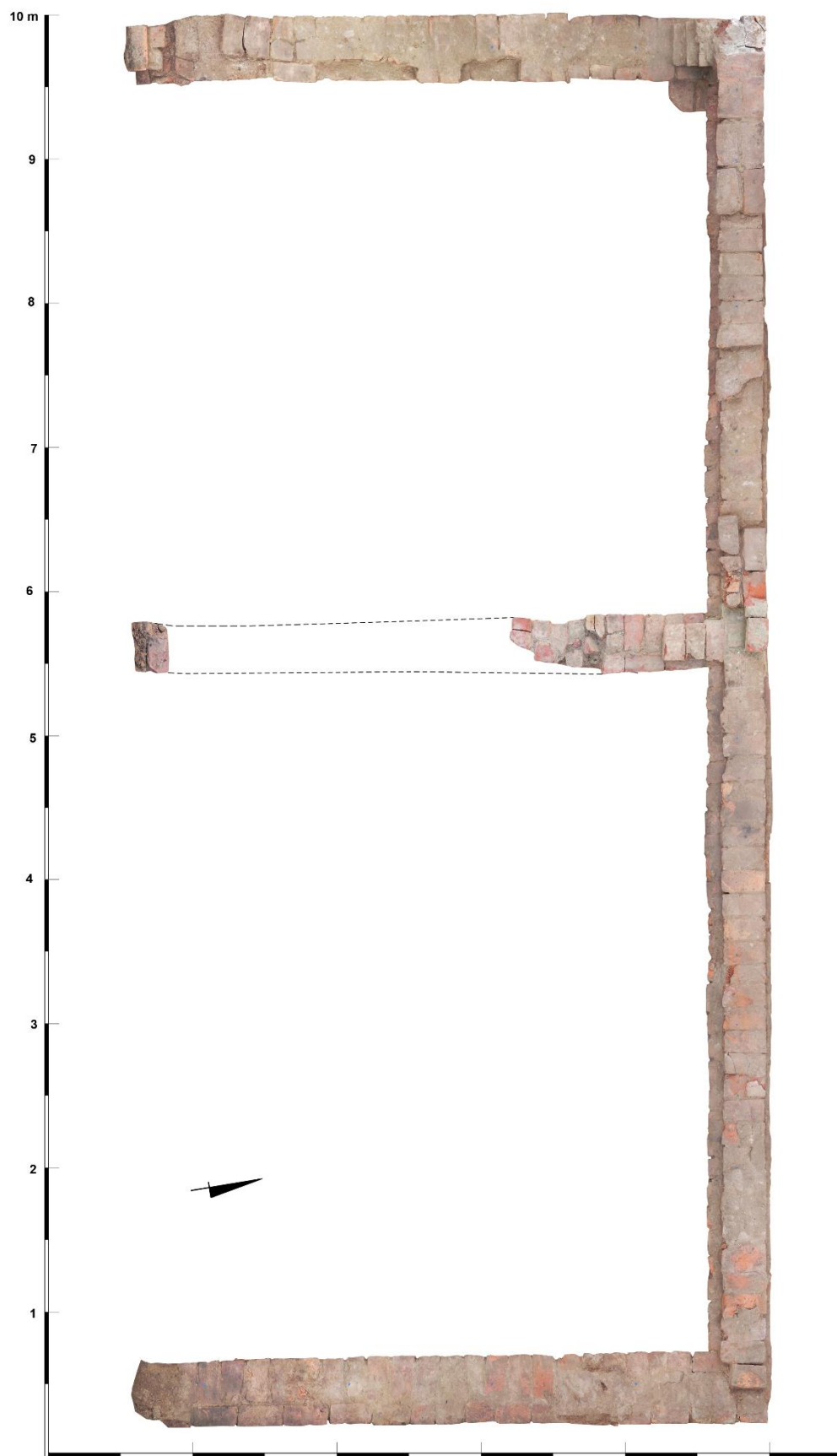

Ryc. 24. Pocztówka z czasu budowy zamku cesarskiego ze słabo widocznym budynkiem na dziedzińcu (fotopolska.eu)

⁵ Zapewne podobną funkcję pełnił drewniany barak ustawiony dokładnie w tym samym miejscu podczas przebudowy zamku w początku lat 40. XX w., uwieczniony na pojedynczych fotografiach przechowywanych w archiwum Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu.

Na całej długości zachowała się dolna część fundamentu do poziomu odsadzki, na którą składały się cztery warstwy cegieł (ryc. 26). Powyżej – jedynie od strony północnej, zachowały się maksymalnie cztery warstwy podmurówki (poza północno- zachodnim narożnikiem była to pojedyncza warstwa), ułożonych z cegieł na przemian w układzie wozówkowym i główkowym. Szczątkowy stan zachowania nie pozwala na pełniejsze odtworzenie formy budynku – można przypuszczać, że była to konstrukcja w części naziemnej zbudowana z drewna, która dawała możliwość szybkiej budowy i demontażu po zakończeniu użytkowania, a finalnie także ponownego użycia materiału.

Po zakończeniu dokumentacji, w porozumieniu konserwatorem, ze względu na kolizję z projektowanym budynkiem i nikłą wartość zabytkową relikty zostały rozebrane.

Ryc. 25. Poznań, dziedziniec Centrum Kultury „Zamek”. Fotogrametria fundamentów budynku z czasu budowy Zamku Cesarskiego. Oprac. P. Pawlak

1

2

3

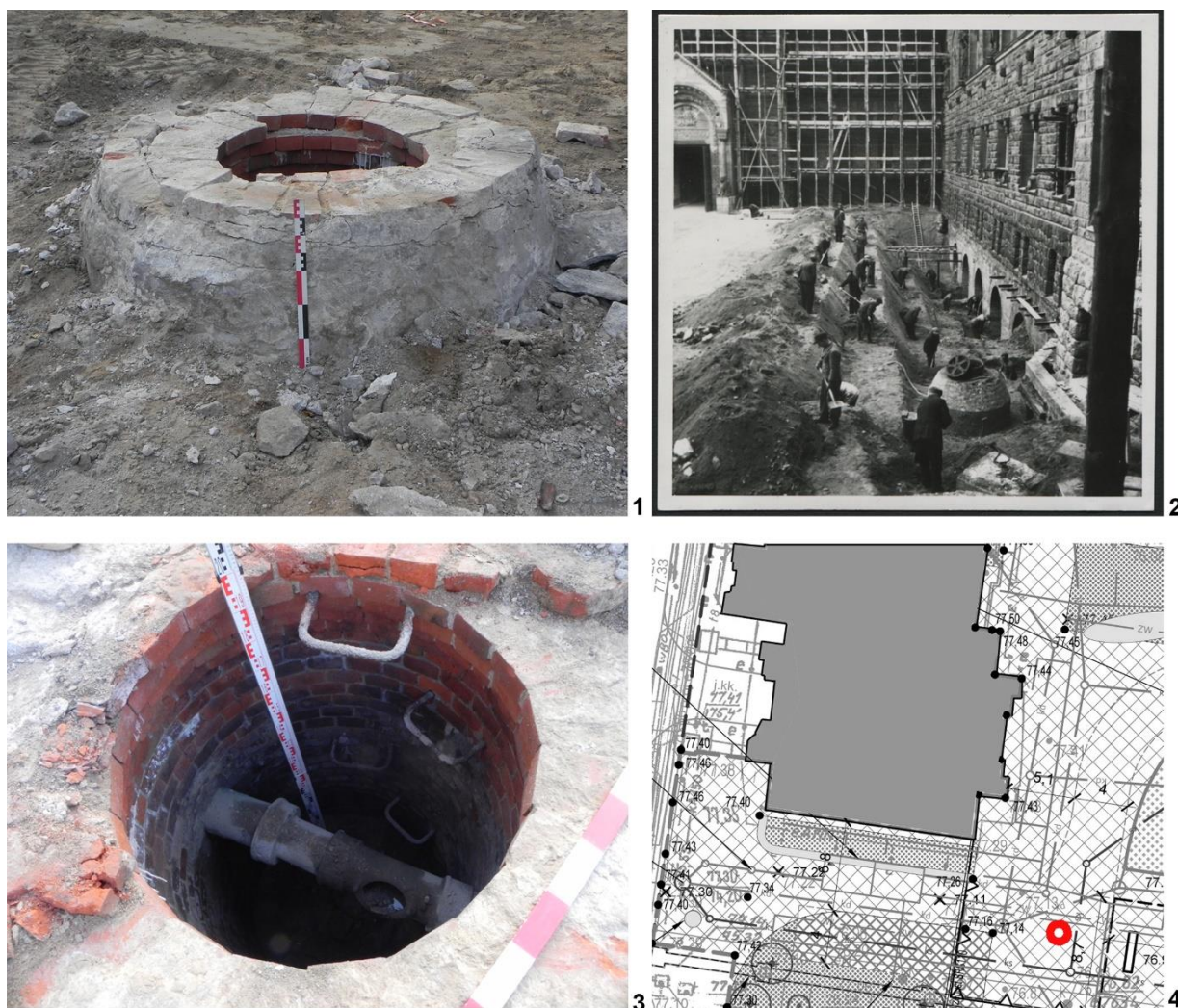
4

Ryc. 26. Poznań, dziedziniec Centrum Kultury „Zameqk”. Budynek z czasu budowy Zamku Cesarskiego. Fot. P. Pawlak

STUDZIENKA

W odległości około 7,5 m na południowy wschód od wieży zegarowej odsłonięto górną część studzienki kanalizacyjnej o średnicy 1,3 m (ryc. 27). Zamykająca go płyta nie zachowała się i włącz w bliżej nieokreślonym czasie zabezpieczono żeliwnymi płaskownikami. Zachowany strop znajdował się około 0,5 m powyżej powierzchni wykopu. Zbudowana była z cegieł związanych zaprawą betonową. We wnętrzu znajdowały się metalowe stopnie żłazowe oraz żeliwna rura o przebiegu w przybliżeniu prostopadłym do ulicy.

Brak charakterystycznych elementów utrudnia określenie czasu powstania tego obiektu, choć podpowiedzi w tym względzie można się doszukiwać na fotografiach pochodzących z okresu przebudowy zamku podczas II wojny światowej. Podobną, otynkowaną od zewnątrz studzienkę widzimy na jednym ze zdjęć przedstawiających prace wykopie wzdłuż południowej elewacji zamku (ryc. 27:2). Wydaje się więc, że obiekt odkryty w 2024 r. należy właśnie łączyć z tym okresem i dokonanymi wówczas przebudowami, które objęły także system wodociągowy i kanalizacyjny.

Ryc. 27. Poznań, dziedziniec Centrum Kultury „Zamek”. Studzienka kanalizacyjna wraz z oznaczeniem lokalizacji na planie (1, 3 – fot P. Pawlak, 2 – fotografia ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej UAM)

OGRODZENIE

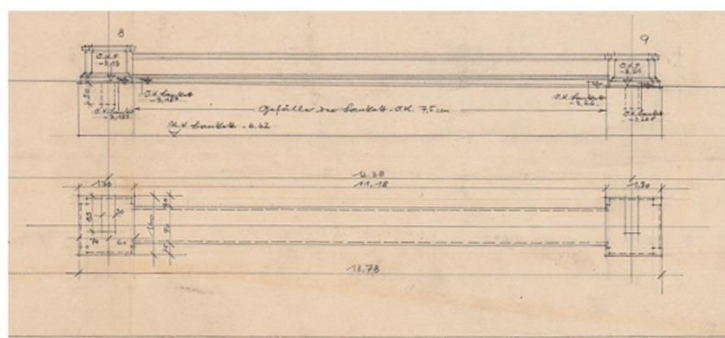
Wzniesiony w początku XX w. zamek otoczono parkanem – na murowanym cokole znajdowały się metalowe przęsła rozdzielone masywnymi słupami (ryc. 27:1). Zmiana funkcji zamku, który w czasach okupacji z prywatnej rezydencji cesarskiej stał się siedzibą namiestnika Kraju Warty, Arthura Greisera, pociągnęła za sobą także przebudowę dziedzińca. Zlikwidowano „cesarskie ogrodzenie”, zastępując je nowym, nawiązującym w formie do wprowadzonej w zamku stylizyki (ryc. 27:2). Co istotne, przesunięto je o około 4,5 m w stronę północną, wydatnie zmniejszając przestrzeń dziedzińca.

Na pozostałości ogrodzenia z początku XX w. natrafiono podczas badań archeologicznych towarzyszących remontowi ulicy św. Marcin w 2022 r. Ostatnie prace odsłoniły fundamenty młodszego muru, położone bezpośrednio poniżej istniejącego obecnie ogrodzenia. Betonowe relikt, zachowane na wysokość około 1,3 m, odsłonięto na całej długości dziedzińca od strony południowej i zachodniej.

Ze względu na planowane nasadzenia zieleni oraz kolizję z inwestycją, w porozumieniu z Miejskim Konserwatorem Zabytków podjęto decyzję o usunięciu fundamentów w całości.

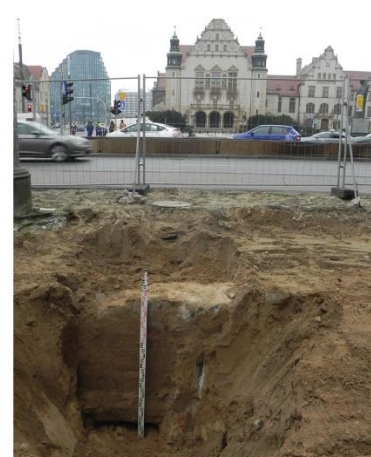
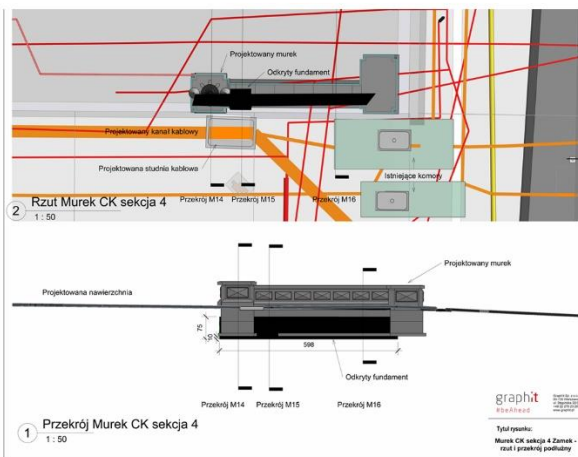

1

2

Ryc. 28. Poznań, dziedziniec Centrum Kultury „Zamek”. Ogrodzenie zamku na fotografii z czasu przebudowy zamku (1; zbiory Biblioteki Uniwersyteckiej UAM) i rysunek techniczny nowego ogrodzenia, z sierpnia 1942 r. (archiwum CK Zamek)

Ryc. 29. Poznań, dziedziniec Centrum Kultury „Zamek”. Zachowane fundamenty ogrodzenia z początku lat 40. XX w.: odcinek wzdłuż ulicy św. Marcin (1-3) i Alei Niepodległości (5-6), (fot. M. Domaniecki, P. Pawlak) oraz lokalizacja na mapie projektowej (opracowanie: pracownia Graphit)

Detale architektoniczne i elementy drewnianych konstrukcji

Podczas prowadzonych prac w warstwach nasypowych rejestrowano liczne luźne cegły i detale architektoniczne, które pochodzą z rozebranych w początku XX w. pruskich fortyfikacji. Większe egzemplarze oczyszczono i po zadokumentowaniu przekazano Inwestorowi. Znalazły się tu kamienne parapety i cegły gzymsowe (ryc. 30:1-4), których zapewne ze względu na uszkodzenia lub nie dającą się usunąć zaprawę nie pozyskano do wtórnego użytku. Stan zachowania wykonanych z piaskowca parapetów sprawia, że jedyny dający się określić parametr dotyczy grubości, mieszczącej się w granicach 12-13 cm (większa wartość odnosi się do skrajnej partii kapinosu); maksymalna odnotowana szerokość wyniosła 55 cm, a wysokość – 45 cm. Wymiary cegieł gzymsowych wynosiły: 20 x 27 x 7 cm.

Inny charakter miały fragmenty i całe cegły gzymsowe, pochodzące z cegielni w Żabikowie, które zostały wykorzystane jako element wypełniający korpus muru oporowego Bramy Berlińskiej (ryc. 19). Można przypuszczać, że do wypełnienia środkowych partii takich konstrukcji stosowano materiał o gorszych parametrach technicznych i surowcowych. Elementy te nie pochodziły z rozbiórki starszych obiektów – trafiły na plac budowy wraz z masą materiału transportowanego z cegielni.

Wśród odkrytych elementów znalazły się także pojedyncze lub złączone parami drewniane belki, z umieszczonymi w nich metalowymi śrubami. Zapewne są to pozostałości licznych konstrukcji używanych przy budowie lub przebudowie zamku w 1. połowie XX w. Przedsięwzięcia te wymagały ogromnego zaplecza technicznego, opartego zasadniczo na surowcu drewnianym.

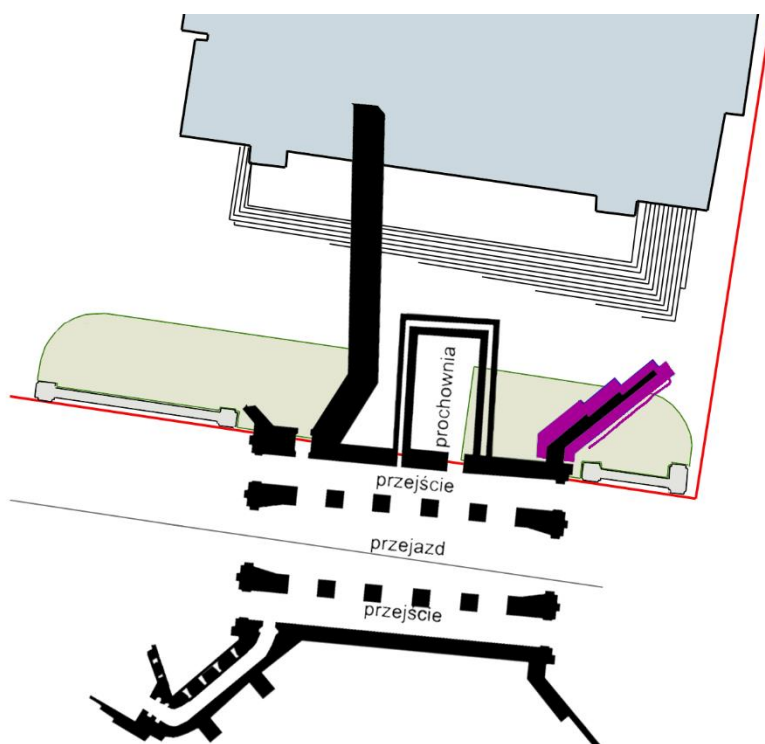

Ryc. 30. Poznań, dziedziniec Centrum Kultury „Zamek”. Detale architektoniczne z pruskich fortyfikacji oraz elementy urządzeń drewnianych (fot. P. Pawlak)

Badania archeologiczne towarzyszące przebudowie dziedzińca CK „Zamek” wprawdzie nie przyniosły przełomowych odkryć, pozwoliły jednak zweryfikować lokalizację reliktyw poznańskiej twierdzy poligonalnej. Odsłonięte w dużym zakresie i dokładne zlokalizowane (wraz z danymi georeferencyjnymi) pozostałości blokhauzu i muru oporowego Bramy Berlińskiej stanowią istotne uzupełnienie aktualizowanej mapy, ukazującej rozmieszczenie XIX-wiecznych fortyfikacji na tle obecnych realiów urbanistycznych.

Pomimo niewielkiej wartości zabytkowej ciekawym odkryciem były fundamenty baraku funkcjonującego na potrzeby budowy zamku. Nieznany szerzej obiekt widoczny był jedynie na pojedynczych fotografiach przedstawiających budowę zamku.

Wbrew oczekiwaniom nie udało się rozpoznać reliktyw prochowni, co w głównej mierze jest efektem zakresu prowadzonych robót i jednocześnie skalą rozbiórki fortyfikacji. Możemy się domyślać, że zachodni mur oporowy skarpy wału po północnej stronie bramy, rekonstruowany w rejonie głównego wejścia do Zamku (ryc. 31), który powinien wchodzić w zakres wykonywanych w tym rejonie dość głębokich wykopów pod instalacje, został silnie skutki podczas przebudowy w czasie wojny.

Ryc. 30. Poznań, dziedziniec Centrum Kultury „Zamek”. Zarys Bramy Berlińskiej (w wariacie sprzed przebudowy) na tle współczesnej mapy. Kolorem różowym oznaczono lokalizację reliktyw muru oporowego Bramy. Oprac. E. Pawlak

Widoczne w profilach wykopów budowlanych nasypy, zawierające przemieszany materiał zabytkowy, doskonale ilustrują skalę przekształceń, które objęły tę część miasta najpierw w efekcie budowy twierdzy poligonalnej, a później przy jej likwidacji.

Opracowali:

Ewa Pawlak

Paweł Pawlak

31.12.2024 r.

BIBLIOGRAFIA

Bliski A.

2003 *Cegielnie forteczne*, Poznańskie Zeszyty Fortyfikacyjne, 2/03, s. 42-46.

Maćkowiak P.

2006 *Brama Berlińska twierdzy poligonalnej*, Kronika Miasta Poznania 1/2006, s. 313-331.

Plany Poznania

2010 *Plany Poznania*, D. Bartkowiak (red.). Poznań

Wiesiołowski J.

2006 *Kościół i osada święty Marcin w średniowieczu i w okresie staropolskim*, Kronika Miasta Poznania 1/2006, s. 7-48.